

İBN SÎNÂ'NIN HOCALARI

(İbn Sînâ'nın Orta Asyalı Hekim Çağdaşlarıyla Bilimsel Bağları Üzerine)¹

Übeydullah KERİMOV²

Çeviren: Fegani BEYLER³

Geliş Tarihi: 23.02.2017 / Kabul Tarihi: 03.04.2017

Giriş

Yakın ve Orta Doğu halkları henüz erken ortaçağ döneminde Tıp, Farmakoloji, Kimya ve bunlarla ilgili diğer bilim alanlarında büyük başarılar kazandılar. Bilim tarihçilerine göre, Müslüman Doğu âlimleri Yunan ve Bizanslı seleflerini yalnızca geride bırakmadılar; aynı zamanda önemli eserleriyle sonraki yüzyıllar için bu bilim dallarının gelişim yollarını da belirlemiş oldular.

IX-XIII. yüzyıllarda Doğu'nun farklı bölgelerinde yaşayan ve Tıp tarihinde silinemez izler bırakan onlarca seçkin hekimin adı bilinmektedir. Ortaçağda Tıp biliminin yükseliş dönemi de X-XI. yüzyıllara rastlamaktadır. Orta Asyalı

1 Makalenin Rusça aslı için bkz.: Убайдулла Исраилович Каримов, “Об учителях Ибн Сины (к характеристике научных связей Ибн Сины с современными ему медиками Средней Азии)”, **Общественные науки в Узбекистане** (Özbekistan'da Sosyal Bilimler) **Dergisi**, 1980, № 8-9, FAN Matbaası, Taşkent, 1980, ss. 41-49.

Yayın hayatına 1957 yılında başlayan derginin bu sayıları, İbn Sînâ'nın doğumunun bininci yılı armağanı olarak yayımlanmıştır. Söz konusu sayılarda yer alan 20 çalışmanın tamamı İbn Sînâ'nın felsefî ve bilimsel mirasıyla ilgilidir (ç.n.).

2 Makalenin yazarı Übeydullah İsrailoviç Kerimov, Özbekistan Türklerinden olup 1920-1997 yılları arasında yaşamıştır. “*Bîrûnî ve 'Kitâbü's-Saydana fi'l-Tıbb' Adlı Eserinin Tercüme ve Tahlîli*” konulu doçentlik tezini 1971 yılında savunan yazar, Özbekistan Bilimler Akademisinin farklı enstitülerinde çeşitli akademik ve idari görevlerde bulunmuştur. Kerimov, uzun bir süre boyunca bu akademinin Ebû Reyhan Bîrûnî Şark Araştırmaları Enstitüsünde yazma eserler araştırma ve yayın merkezi müdürü olarak da çalışmıştır. Uzmanlık alanları arasında başta Filoloji olmak üzere, Türk-İslâm Bilim Tarihi, İslâm Felsefesi, İbn Sînâ araştırmaları vb. bulunmaktadır. Kerimov, bu alanlarla ilgili çok sayıda makale yazmış, Ebû Bekir er-Râzî'nin “*Kitâbü'l-Esrâr ve Sırrü'l-Esrâr*” adlı eserini geniş açıklamalarla birlikte Rusçaya tercüme etmiş (Taşkent, 1957), İbn Sînâ'nın “*el-Kânun fi'l-Tıbb*”ını Rus Diline tercüme eden heyette faal bir şekilde görev almıştır (ç.n.).

3 Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Türk-İslâm Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, e-posta: feganibeyler@gmail.com

büyük ansiklopedist âlim Ebû Ali İbn Sînâ da tam olarak bu dönemde yaşamış ve bilimsel-felsefi faaliyetlerde bulunmuştur.

İbn Sînâ'nın bilimsel ve felsefi faaliyeti, çeşitli alanlarda âlimlerden, ayrıca, hekimlerden oluşan muteber bir bilimsel ortamda vukû bulmuştur. Bu nedenle o dönemde Orta Asya'da Tıp bilimlerinin gelişim seviyesini derinlemesine ve kapsamlı bir biçimde ortaya koyabilmek için sadece İbn Sînâ'nın bilimsel mirasının incelenmesiyle sınırlı kalmak yeterli değildir. Dolayısıyla araştırmanın çerçevesini İbn Sînâ'nın Tıpla ilgili bütün eserlerini [1] – ilk sırada “*el-Kânûn fi'l-Tıbb*” gelmektedir – onun yakın selefleri ve çağdaşları olan diğer âlim ve hekimlerin eserleriyle karşılaştırmalı incelemek suretiyle genişletmek gerekir. Bu, bize bizzat İbn Sînâ'nın Tıba katkılarını, dahası, bu bilimin gelişmesindeki tarihsel rolünü açık-seçik bir şekilde ortaya koyma imkânı sağlıyor.

İbn Sînâ'nın selefleri ve çağdaşları tarafından yüzlerce eser yazıldığı dik-kate alındığında (bu eserlerin birçoğu henüz yayımlanmamış ve yeterli düzeyde incelenmemiştir) bu görevin icrası için muhtelif alanlardan çok sayıda uzmanın katılımıyla uzun yıllar boyunca sürecektir titiz bir çalışma yapılması gerektiği belli oluyor.

Biz burada, İbn Sînâ'nın Orta Asya Tıbbının büyük temsilcileriyle, özellikle Buhara ve Semerkant'lı hekimlerle bilimsel ilişkilerini ele alacak ve onların eserlerinin “*el-Kânun fi'l-Tıbb*” üzerindeki etkilerini gözden geçireceğiz.

X-XI. yüzyıllarda Orta Asya'nın (Buhara, Semerkant, Gürgenç) ve diğer Doğu ülkelerinin farklı kültür ve bilim merkezlerinde çok sayıda seçkin âlim ve hekim yaşamış ve bilimsel faaliyetlerini sürdürmüştür. İbn Sînâ, onlarla sürekli irtibat halinde bulunarak bazılarından ders almış (veya eserlerinden yararlanmış), bazılarıyla bilimsel ve felsefi içerikli tartışmalarda bulunmuş, bazılarına ise bizzat kendisi ders vermiştir.

İbn Sînâ'nın Tıp hocalarından herkesten önce, Ebû Abdullah en-Nâtîlî ve Ebû Mansûr el-Kumrî'yi zikretmek gerekir.

Nâtîlî: Çalışmaları, Bilim Tarihine Katkısı ve İbn Sînâ Açısından Önemi

Bilindiği üzere, Nâtîlî, İbn Sînâ'nın evdeki hocasıydı; ona Mantık, Geometri, Astronomi ve Felsefenin ilkelerini öğretiyordu. Şunu da belirtmek gerekir ki, İbn Sînâ bu derslerin sonucundan memnun değildi. Çünkü birçok konuyu kendi otobiyografisinde de belirttiği üzere, hocasından daha iyi kavırıyordu. [2] Bununla birlikte, genç İbn Sînâ'nın istidat ve üstün ilmî yeteneklerini ilk defa fark eden ve

babasına oğlunun ilimden başka bir işle meşgul edilmemesi yönünde tavsiyede bulunan kişi, yine Nâtilî'dir.

Ebû Abdullah en-Nâtilî'nin bilim tarihine sunmuş olduğu başlıca katkı, Yunan farmakolog ve hekim Pedanius Dioscorides'in (M.S. I. yüzyıl) ünlü eseri "*De Materia Medica*"nın Arapça tercümesine yaptığı yeni redaksiyondan ibarettir. Beş bölümden oluşan bu kitapta o dönemde iyi bilinen bitkisel, hayvansal ve madenî droglarla ilgili bilgiler yer alır. Kitap, 15 yüzyılı aşkın bir süre boyunca hekim ve farmakologlar için ana kaynak vazifesi görmüştür. [3] Ayrıca, bu eser, Bağdat'ta Abbâsî Halifesi el-Mütevekkil döneminde (847-861) İstefan b. Basil tarafından Yunancadan Arapçaya tercüme edilmiştir. Daha sonra ise bu tercüme Huneyn b. İshak (808-873) tarafından gözden geçirilip gerekli düzeltmeler yapılmıştır. [4]

Şunu da belirtmeliyiz ki, İstefan b. Basil'in yaptığı tercümede drogların önemli bir kısmının Yunanca isimleri, mütercimim Arapça karşılıklarını bilmemesi nedeniyle olduğu gibi bırakılmıştı. Ancak X. yüzyılın ortalarına gelindiğinde İspanya'da mahallî lehçe temelli Arapça-İspanyolca terminolojide söz konusu Yunanca isimlerin birçoğunun karşılıkları bulunarak ortaya kondu. Böylece, Dioscorides'in eseri Doğu'da giderek popüler oldu. Şöyle ki, Ortaçağda Arapça, Farsça ve Türk dillerinde ilaçlarla ilgili eser yazan ünlü müelliflerin aşağı yukarı hepsi Dioscorides'in eserine atıfta bulunuyordu. [5] Orta Asyalı büyük âlim Ebû Reyhan Bîrûnî de (973-1048) Dioscorides'in Farmakoloji alanına yaptığı bu muazzam katkıyı takdir etmiş ve eserinden "*Kitâbü's-Saydana fî't-Tıbb*"da geniş bir biçimde yararlanmıştır. Bununla birlikte, Bîrûnî de Dioscorides'in kitabının Arapça tercümesindeki eksikliklerden bahsediyor:

"Bizim ülkemizde bulunan ve Arap Dilinde de karşılıkları olan bazı ilaçların isimleri olduğu gibi (Yunanca) bırakılmıştır. O halde tercümeden sonra bir de bu isimlerin açıklanması gerekir." [6]

"*Kitâbü's-Saydana fî't-Tıbb*"da Dioscorides'ten yapılan alıntılar İstefan b. Basil'in tercümesindeki [7] ilgili kısımlarla karşılaştırılıp kontrol edildiğinde ortaya onların her zaman aynı olmadığı sonucu çıkmaktadır. Çünkü söz konusu alıntılarda çok sayıda Yunanca isim, ya Arapça veya Farsça karşılıkları ile değiştirilmiş ya da Arapçaya harfi harfine tercüme edilmiştir. [8]

Bîrûnî'nin, "*Kitâbü's-Saydana fî't-Tıbb*" adlı kitabında, İstefan b. Basil'in tercümesindeki Yunanca ilaç isimlerinin yerine getirdiği bazı Arapça ve diğer mahallî isimler, keza Dioscorides'ten sık sık alıntılar yapan İbn Sînâ'nın "*el-Kânun fî't-Tıbb*"ının II. kitabında da geçmektedir. Bu, karakteristik bir durumdur. Fakat bu iki müellifin (Bîrûnî ve İbn Sînâ) söz konusu eserlerindeki paralel noktalar, sadece Dioscorides'ten yapılan alıntılarla sınırlıdır. O halde onların eserleri-

nin müstakil olmayan, birbirine bağlı eserler olduğunu söylemek mümkün değildir. Bilindiği üzere, Bîrûnî bu alıntıları doğrudan/aracısız olarak Dioscorides'in "De Materia Medica" kitabının Arapçaya tercümesinden almıştır. Kendisi de bu hususu "Kitâbü's-Saydana fi't-Tıbb"ın önsözünde açık-seçik bir biçimde belirtmektedir. [9] Böylelikle, burada, İstefan b. Basil tercümesinin hem İbn Sînâ hem de Bîrûnî tarafından kullanılması mümkün görünen, başkaca, yeni bir tashih veya tahkikinden bahsedilebilir.

Böyle bir tahkik X. yüzyılda aynı anda iki yerde yapıldı. Bunlardan birincisi Kurtuba'da Arap ve İspanyol âlimlerince gerçekleştirildi (yukarıda bu hususa temas edildi). Bîrûnî ve İbn Sînâ, muhtemelen, bu tahkikten haberdar değillerdi. [10] İkinci tahkik ise Semerkant'ta yapıldı. İşte bu tahkik, az bilinen âlim el-Hüseyn b. el-Hüseyn (veya el-Hüsen) b. Hurşit et-Taberî en-Nâtîlî'nin kaleminden çıkmıştır.

Kuşkusuz, bu şahıs, Bîrûnî'nin "el-Âsârü'l-Bâkiye"de Ebû Abdullah el-Hüseyn ibn İbrahim et-Taberî en-Nâtîlî adıyla zikrettiği şahıstır. Bîrûnî, bu şahsın insanın doğal yaşam süresiyle ilgili eserini okuduğunu da belirtiyor. [11] Daha önce de belirtildiği üzere, biz Ebû Abdullah en-Nâtîlî'nin genç İbn Sînâ'ya Buhara'da yaşadığı dönemde evdeki hocası sıfatıyla ders verdiğini diğer kaynaklardan da öğrenebiliyoruz. [12] O halde şimdi, şunu kesin olarak söylemek mümkündür: İbn Sînâ'nın hocası ve "el-Âsârü'l-Bâkiye"de zikredilen Nâtîlî, Dioscorides'in eserinin Arapçaya tercümesini gözden geçiren Nâtîlî'dir. Başka bir deyişle, burada aynı şahıstan söz edilmektedir. [13]

Ebü'l-Hasen el-Beyhakî (1105-1169), Nâtîlî'nin müstesna bir âlim olduğunu ve aşağıdaki eserleri telif ettiğini belirtmektedir:

"Risâle fi'l-Vücûd ve Şerh İsmihî", "Risâle fi 'İlmi'l-İksîr" ve "Makâle fi Kemiyâtî'l-'Umri'-t-Tabî'i". [14]

Nâtîlî, bunların yanı sıra, diğer bilimlerle de ilgileniyordu. Nitekim onun Tıp alanındaki hocası büyük hekim ve filozof Ebü'l-Ferec İbnü't-Tayyib (ö. 435/1043) idi. [15] İbnü't-Tayyib, Yunanca biliyordu ve antik çağ müelliflerinin eserlerine derinlemesine vâkıftı. Ayrıca, Aristoteles, Hipokrat ve Galenos'un eserleri üzerine şerhler yazmıştı. [16] İbn Sînâ, Tıpla ilgili birçok meseleyi Ebü'l-Ferec'le tartışmış ve bu hususta özel bir risâle de yazmıştır. [17]

Nâtîlî'nin Disocorides'in eserinin Arapça tercümesine yaptığı tahkik, ikisi kısmî, ikisi tam olmak üzere, dört elyazması nüshada muhafaza edilmiştir. [18] Bunlardan mukaddime ve kolofonu [19] 1979 yılında neşredilen [20] Leiden nüshası (Cod. Or. 289), daha eski ve tam bir nüshadır. Semerkant'ta h. 380/m. 990 yılında tamamlanan ve orada Sâ mânîler'in Horasan valisi Türk başkumandan Ebû

Ali es-Simcûrî'ye (986-997) [21] takdim edilen bu elyazması nüsha, h. 475/m. 1083 yılında Nâtilî'nin [22] kendi imzasıyla istinsah edilmiştir.

Nâtilî, mukaddimede genel bir giriş ve valiye övgüden sonra, eski zamanlara ait bilimlere vâkıf olup bilgelerin kitaplarını okuduğu için kendisinin söz konusu bilimlerde muğlâk olan hususları açıklığa kavuşturmak, ayrıca, farklı tercüme ve istinsahlar sonucunda kitaplarda tahrif edilmiş kısımları tashih etmek üzere, Ebû Ali es-Simcûrî tarafından görevlendirildiğini yazıyor. Ardından Nâtilî, Dioscorides'in "*De Materia Medica*" kitabında da yine bu nedenlerden dolayı bolca karışıklık/düzensizlik ve tahrifin meydana geldiğini, kendisinin ise Ebû Ali es-Simcûrî'nin siparişi üzerine kitabı tashih ve tahkik ettiğini belirtiyor. Sonda o, kitabın yedi makaleden ibaret olduğunu, bunlardan dördünü Huneyn b. İshak'ın, kalanlarını İstefan b. Basil'in [23] tercüme ettiğini, kendisinin ise kitabın tüm bölümlerini tashihe tâbi tuttuğunu, onu bizzat kendisinin istinsah ettiğini ve kitap-taki resimleri de şahsen çizdiğini ifade ediyor. [24]

Mukaddimede Nâtilî'nin icra ettiği bu çalışmayla ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bu nedenle, onun yaptığı tashih ve tahkikin nelerden ibaret olduğunu söylemek şimdilik zordur. Bu, ancak onun tashih etmiş olduğu metni İstefan b. Basil ve Huneyn b. İshak'ın yaptıkları tercüme metniyle karşılaştırmak suretiyle açıklığa kavuşturulabilir. Bununla birlikte, Nâtilî'nin kendi çalışma metnine kitapta tasvir edilen bitki, hayvan vs. resimlerini ilave ettiğini dikkate alarak şunları tahmin etmek mümkündür: Nâtilî, esas dikkatini drogların tanımına ve nelerden elde edildiğine ayırmıştır. Muhtemelen, Arapçaya tercüme edilmemiş olan Yunanca bitki isimlerini mahallî karşılıklarıyla değiştirme yoluna da başvurmuştur.

Kumrî: Yaşamı, Eserleri ve Türk-İslâm Tıbbındaki Yeri

İbn Sînâ'nın bir diğer Tıp hocası, Buhara'da bizzat görüşmüş olduğu Ebû Mansûr Hasan b. Nûh el-Kumrî'dir. İbn Ebû Usaybia, ondan bir hekim olarak takdirle bahsetmiş, tanınmış bir âlim olduğunu, o dönemde Tıbbın hem teorik hem de pratik alanlarında kendisi kadar engin bilgi birikimine sahip bir hekim bulunmadığını belirtmiştir. [25]

Kumrî, Buhara'da doğmuş ve orada yaşamıştır. Sâ mânî Hânedanı mensuplarından, özellikle Emir Mansûr'dan (muhtemelen, bu emir 961-976 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Mansûr b. Nûh I'dir) büyük bir saygı görmüştür. Kumrî, tıbbî yardımın gerekli olduğu durumlarda hareme bile serbestçe girebilme iznine sahip olmuştur. [26]

İbn Sînâ, Kumrî'yle genç yaşlarında karşılaşmış (o zamanlar Kumrî bir hayli yaşlıydı), onun Tıpla ilgili derslerine katılmış ve birçok konuyu kendisinden öğ-

renmiştir. [27] Kumrî, yaklaşık olarak h. 390/m. 999 yılında vefat etmiş [28] ve Buhara'da defnedilmiştir. [29]

Kumrî'nin iki eseri muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşmıştır:

1) "*Kitâbü'l-Ginâ ve'l-Münâ*" ("Yeterli ve İstenen Kitap"); [30]

2) "*Kitâbü't-Tenvîr fi'l-İstulâhâti't-Tıbbiyye*" ("Tıp Terimlerini Aydınlatan Kitap"). [31]

Bunlardan birincisi *Künnâş ve Şemsiyye el-Mansûriyye* şeklinde de isimlendirilmekte olup çok sayıda elyazması nüshayla günümüze kadar ulaşmıştır. Bu nüshalardan biri Leningrad'da, [32] diğeri ise Taşkent'te bulunan Özbekistan Bilimler Akademisi Şark Araştırmaları Enstitüsünde (demirbaş № 5708) muhafaza edilmektedir. Bu, oldukça hacimli bir eserdir (Taşkent nüshasında 27 satırlı 155 varak bulunuyor, ölçüsü 18 x 26 cm'dir); insan vücudundaki bütün organların hastalıklarının teşhis ve tedavisine hasredilmiştir. Kumrî, eserin mukaddimesinde genç yaşlarından itibaren doğa bilimlerini, özellikle de insanı acı ve hastalıklardan koruyan ilaçlardan dolayı Tıbbî sevdiğini belirtmiştir. O, Tıpla ilgili çeşitli kitaplar okuyup hastalıkları tedavi yöntemlerine dair kısa notlar çıkarmış ve onlara kendi tecrübesi sonucunda ortaya çıkan hususları eklemiştir.

Kitap üç makaleden oluşmaktadır:

1) İnsanda tepeden tırnağa kadar ortaya çıkan hastalıklara dair makale: 120 fasıldan ibarettir (varak 1b-109b);

2) Hâricî hastalıklara dair makale: 42 fasıldan oluşmaktadır (varak 109b-128b);

3) Hummaya (ateşli hastalıklar) dair makale: 27 fasıldan ibarettir (varak 128b-144a).

Eserde bunların ardından aşağıdakiler yer almaktadır:

Nöbetler (ateşli havale) hakkında bölüm (varak 144b-148a), nekahet evresinde bulunanların uymaları gereken hususlara dair bölüm (varak 148a-150b) ve nabızla ilgili bölüm (varak 150b-151b).

Kumrî, kitapta hastalığın kısa tanımının ardından gerekli mürekkep (birleşik) ilaçların [33] nasıl hazırlanacağını da belirtmek suretiyle o hastalıkla ilgili tedavi yöntemlerini ortaya koyuyor. [34]

Kumrî, eserinde yararlanıp alıntı yaptığı kaynakları dakik bir biçimde belirtiyor. Bu husus, İbn Sînâ dönemine ait Tıp literatürü hakkında yeteri kadar açık seçik bir fikir ve tasavvur oluşturuyor. Aynı zamanda bu eserlerin hangi müellife ait olduğunu tespit etme imkânı da sunuyor. Dahası, bu, hastalıkların teşhis

ve tedavisiyle ilgili diğer görüşlerin kaynağını da ortaya koyuyor. [35] Kumrî, Hipokrat'tan (M.Ö. 459-355) başlayarak Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî'ye (865-925) kadar toplam 30'dan fazla müelliften alıntılarda bulunuyor.

Kumrî'nin “*Kitâbü'l-Gınâ ve'l-Münâ*” adlı eserinin bir diğer özelliği, onun görünüşe göre sırf pratik amaçlarla telif edilmiş olmasından ibarettir. Zira biz bu eserde ahlât-ı erbaa (mîzaç) [36] öğretisi, organların yapısı (anatomî), hastalıkların sebepleri ve ortaya çıkışı, tedavinin genel kuralları, sağlığın korunması vs. gibi Tıp biliminin genel teorik konularına hasredilmiş bölümler göremiyoruz. [37] Kumrî'nin yaşadığı dönemde Tıp biliminin çok önemli bir konusu olan nabız, bu kitapta sadece sathî bir biçimde ele alınmıştır. Nitekim Kumrî'nin nabızla ilgili bölümün başında sarf ettiği sözler, bu durumu açıklar mahiyettedir:

“Nabzın mahiyet ve keyfiyetini kavramak çetrefilli/meşakkatli bir iştir. Gerçekten de, büyük çabalar göstermeden ve zorlukları bertaraf etmeden onu kavramak mümkün değildir. On beş yıl ve daha fazla Tıpla iştilgal eden öyle hekimler var ki, nabız konusunu onun çetrefilli ve çok yönlü oluşundan dolayı kavrayamıyorlar.” [38]

İbn Sînâ ise nabzı hastalıkları teşhis etmenin en önemli yöntemlerinden biri olarak önemsemiş ve “*el-Kânun fi'l-Tıbb*”da bu konuya özel bir bölüm ayırmıştır. [39] O, bu bölümde nabız meselesinin tüm yönlerini oldukça ayrıntılı bir biçimde tetkik etmiş, üstelik nabzın bazı inceliklerini açıklığa kavuşturmak için müzik nazariyesine başvurmuştur. Bununla yetinmeyen İbn Sînâ, nabız konusunda müstakil bir risâle de yazmıştır. [40]

Kumrî'nin yukarıda bahsi geçen ikinci eseri “*Kitâbü't-Tenvîr el-Ma'rûf bi Sirâci'l-Kumrî*” (“Kumrî'nin Kandili” Adlı [adııyla bilinen] Aydınlatma Kitabı”) [41] şeklinde de adlandırılmaktadır. Elimizde bu eserin III Ahmed (Enderun) Kütüphanesindeki (İstanbul) elyazması nüshasının (demirbaş № 2040) fotokopisi bulunmaktadır. Bu elyazması nüsha, Kahire'deki Arapça Yazma Eserler Enstitüsünde muhafaza edilmekte olan nüshanın mikrofilminden elde edilmiştir. [42]

Kumrî, bu eserin mukaddimesinde Tıbbın diğer bilimlere üstünlüğünü ve her insanın her zaman ve her yerde ona ihtiyaç duyduğunu göz önünde bulundurarak bu bilime yeni başlayanlara yardımcı olmaya karar verdiğini yazıyor. Bunu yeni başlayanların bu bilimi hızlı ve kolayca öğrenebilmeleri için yaptığını belirtiyor. Ardından Kumrî, bunu gerçekleştirmek amacıyla her ne kadar Tıp sanatıyla iştilgal edenlerce bilinse de, bu alana yabancı olanların anlamak için büyük emek ve zaman sarf etmeleri gereken muhtelif terimleri farklı kitaplardan aldığını ifade ediyor. Müellif, bunları şu veya bu terimin nasıl meydana geldiğini belirtmeksizin açıklıyor. O halde Kumrî'nin bu eserinin bir Tıp terimleri sözlüğü olduğu söyle-

nebilir. Bu sözlükte yer alan bütün sözcükler aşağıda belirtilen 10 bölümde tasnif edilmiştir:

I) İnsanda baştan ayağa/tepeden tırnağa ortaya çıkan hastalıkların adlarıyla ilgili bölüm: Bu bölümde 96 terim yer almaktadır.

II) Vücudun dış kısımlarında beliren hastalık isimleriyle ilgili bölüm: Bu bölümde 40 terim bulunmaktadır.

III) Hummaların (ateşli hastalıklar) isimlendirilişiyle ilgili bölüm: 18 terim içermektedir.

IV) İnsan vücudundaki uzuvlara verilen isimlerle ilgili bölüm: 34 terimden ibarettir.

V) Mizaçların ve insan vücuduyla ilgili benzer anlayış ve olguların isimlerine dair bölüm: Bu bölüm, 31 terimden müteşekkildir.

VI) Tedavide kullanılan maddelerin (genel olarak muhtelif ilaç türlerinin) isimleriyle ilgili bölüm: 30 terim içerir.

VII) Yiyecek ve içecek isimlerine dair bölüm: 31 terimden oluşmaktadır.

VIII) Akrâbâzînlerde [43] karşılaşılan isimler hakkında bölüm: Burada, 15 terim ele alınmıştır.

IX) Ağırlık ve hacim ölçülerinin adları üzerine bölüm: 15 terimden ibarettir.

X) Her zaman lâzım olabilecek maddelerin hazırlanışına dair bölüm: 36 terim içermektedir. Bu terimler çeşitli maddeleri yıkama ve pişirmeye ilgilidir; burada, kuru hamam ve banyo hazırlama yöntemi de tasvir ediliyor.

Kitapta toplam 350 kadar terim yer almaktadır. Bununla birlikte, Kumrî bu terimlerle ilgili açıklamaları kendisine ait bir diğer eserden ("*Kitâbü'l-Gmâ ve'l-Münâ*") almıştır. Şöyle ki, bu iki eserde (özellikle sözlüğün ilk 3 bölümünde) sözcüklerin sıralanış şekli bile aynıdır.

Kumrî'nin bu sözlüğünden, h. 1294/m. 1877 yılında telif edilmiş "*Nâme-i Dânişverân-i Nâsirî*" adlı eser de dâhil olmak üzere, eski biyografik ve bibliyografik kaynaklarda söz edilmemesi, dikkat çekicidir. Fakat bu husus, sözlüğün yazarının Kumrî olduğunu asla şüphe altında bırakmaz. Nitekim aşağıdaki olgular da bu eserin müellifinin Kumrî olduğunu ortaya koymaktadır:

1) Bilimsel literatürde sözlüklerin 8 listesi bilinmektedir. Bunlarda da müellifin ismi Ebû Mansûr Hasan b. Nûh el-Kumrî olarak kayıtlıdır.

2) Bu sözlük, önce de ifade edildiği üzere, Kumrî'nin bir diğer temel eserindeki bilgilere göre düzenlenmiştir.

3) Özbekistan Bilimler Akademisi Şark Araştırmaları Enstitüsünde bu sözlüğün Farsça tercümesinin elyazması nüshası (demirbaş № 6171) bulunmaktadır. Söz konusu tercüme, XVI. yüzyılda İsmail b. Muhammed Yusuf Tabîb tarafından yapılmıştır. Bu şahıs muhtemelen, Bâbü (1483-1530) ve Hümâyün'un (1508-1556) hekimliğini yapmış olan ünlü tabip Yûsufî'nin oğludur. [44] Bizzat mütercim, eserin orijinalinin Ebû Mansûr el-Kumrî'ye ait olduğunu belirtiyor. Bu tercüme, "*Hallü'l-Esâme*" ("İsimlerin Çözümlemesi") adını taşımakta olup 11 bölümden ibarettir. [45]

Kumrî'nin sözlüğü, içerisindeki birçok terimin basit bir biçimde açıklanmış olmasına rağmen, genel anlamda İbn Sînâ dönemine ait Tıp terminolojisinin irdelemesi açısından büyük önem taşımaktadır. Sözlükte çeşitli yiyecek, içecek ve o zamanki tıbbî tecrübeye kullanılan farklı araçlara ilişkin açıklamalar özellikle dikkat çekicidir. Zira alışlageldik sözlüklerde bu tür sözcüklere dair açıklama yer almamaktadır. Dahası, bunlar İbn Sînâ'nın "*el-Kânun fi't-Tıbb*"ında ve diğer müelliflerin Tıpla ilgili eserlerinde de açıklanmış değildir. [46]

Ehaveynî ve Türk-İslâm Tıbbına Katkısı

İbn Sînâ döneminde Orta Asya Tıbbının hangi düzeyde olduğunu tam olarak ortaya koyabilmek için onun yakın selefi, belki de, yaşça büyük çağdaşı olan Ebû Bekir Rebî' b. Ahmed el-Ehaveynî el-Buhârî'den de kısaca bahsetmek gerekir. Ehaveynî, Buhara'da yaşamış ve çalışmıştır. Ve kendisinin de yazdığı üzere, Ebû Bekir Muhammed b. Zakeriya er-Râzî'nin öğrencilerinden birinin [47] öğrencisi olmuştur. Bu bilgiden hareketle, bazı araştırmacılar onun X. yüzyılın II. yarısında yaşamış olduğunu düşünmektedirler.

Ehaveynî, kendi döneminin hatırı sayılır hekimlerindendi ve 30 yıllık bir hekimlik tecrübesine sahipti. O, özellikle kara sevdaya tutulmuş melankoli hastalarını tedavi konusunda oldukça başarılıydı. Çağdaşları bundan dolayı onu "delilerin hekimi" (*pezeşk-i dîvânagân*) adlandırıyorlardı.

Ehaveynî'nin "*Hidâyetü'l-Müte'allimîn fi't-Tıbb*" ("Tıp Öğrenenler İçin Rehber") adlı büyük eseri, günümüze ulaşmıştır.

Fars dilinde yazılmış en eski Tıp eserlerinden biri kabul edilen bu çalışma, 1965 yılında yayımlanmıştır. [48] Kitapta o zamanki Tıbbın hemen hemen bütün dallarıyla ilgili konulara (genel teorik bilgiler, gerek özel gerekse genel hastalıkların tanımı, tedavisi vb.) yer verilmiştir. Müellif, eserde sık sık kendi tecrübelerinin sonuçlarını sunmuş ve seleflerine karşı bir takım beyanlarda bulunmuştur. [49]

Râzî, Mecûsî, Ehaveynî, Kumrî ve İbn Sînâ'nın Tıpla İlgili Eserlerinde
Ele Alınan Konulara Dair Karşılaştırmalı Tablo

<i>"et-Tıbbu'l-Mansûrî"</i> Râzî (865-925)	<i>"Kâmilü's-Sînâ'a"</i> Mecûsî (ö. 994)	<i>"Hidâyetü'l-Müte'allimîn"</i> Ehaveynî (X. yüzyıl)	<i>"Kitâbü'l-Gınâ ve'l-Münâ"</i> Kumrî (ö. 999)	<i>"el-Kânun fi'l-Tıbb"</i> İbn Sînâ (980-1037)
Genel teorik konular	Genel teorik konular	Genel teorik konular	————	Genel teorik konular (I. kitap)
Basit ilaçlar	Basit ilaçlar	————	————	Basit ilaçlar (II. kitap)
Genel hastalıklar, vücudun dışında beliren hastalıklar	Humma (ateşli hastalıklar), genel hastalıklar, vücudun dışında beliren hastalıklar	Özel hastalıklar (baştan ayağa)	Özel hastalıklar (baştan ayağa)	Özel hastalıklar (baştan ayağa) (III. kitap)
Özel hastalıklar (baştan ayağa), humma (ateşli hastalıklar)	Özel hastalıklar (baştan ayağa)	Genel hastalıklar, vücudun dışında beliren hastalıklar, humma (ateşli hastalıklar)	Genel hastalıklar, vücudun dışında beliren hastalıklar, humma (ateşli hastalıklar)	Humma (ateşli hastalıklar), genel hastalıklar, vücudun dışında beliren hastalıklar (IV. kitap)
————	Mürekkap (birleşik) ilaçlar	————	————	Mürekkap (birleşik) ilaçlar

Orta Asyalı Diğer Hekimler ve İbn Sînâ'yla İlişkileri

İbn Sînâ dönemini temsil eden âlim ve hekimlerin, ayrıca, onun Râzî, Mecûsî vd. gibi bazı büyük seleflerinin Tıbbın farklı dallarıyla ilgili (yukarıda adları geçen) eserlerindeki konuları *"el-Kânun fi'l-Tıbb"* in ele aldığı konularla karşılaştırdığımızda ortaya dikkat çekici bir tablo çıkıyor. Şöyle ki, yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere, Buharalı hekimler Ehaveynî ve Kumrî'nin eserlerinde Tıbbın pratik alanıyla ilgili önemli bölümler, özel hastalıkları teşhis ve tedavi yöntemlerine, yani, insan vücudunun (baştan ayağa) farklı organlarının hastalıklarına hasredilmiştir. Başka bir deyişle, Ehaveynî ve Kumrî'nin eserlerinde özel hastalıklarla ilgili bölüm, genel hastalıklara dair bölümden önce gelmektedir. Râzî ve Mecûsî'nin ilgili eserlerinde ise durum tablodan da görüldüğü üzere, bunun aksinedir. Aslında İbn Sînâ da bu geleneğe bağlı kalmış ve *"el-Kânun fi'l-Tıbb"* in en büyük kitabını (III. Kitap) özel hastalıklara tahsis etmiştir. Eserin IV. kitabını ise genel hastalıklara ayırmıştır.

İbn Sînâ'nın *"el-Kânun fi'l-Tıbb"* adlı eseri, Farmakolojiyle ilgili konuların sunumu açısından da Mecûsî'nin *"Kâmilü's-Sînâ'ati'l-Tıbbiyye"* eserinden fark-

lıdır. Şöyle ki, Mecûsî, başlangıçta bütün drogları bitkisel, madenî ve hayvansal olmak üzere, üç gruba ayırır. [50] Ardından ise bitki menşeli drogları kökler, otlar, tohumlar, yapraklar, çiçekler, meyveler, yağlar, usareler (öz su, şıra), zamklar (kitre) vs. şeklinde gruplara ayırarak açıklıyor (o, bu tasnifte bir dereceye kadar Dioscorides'i takip etmiştir).

İbn Sînâ ise bütün drogları Arap Alfabesine göre sıralamıştır. Bununla birlikte, biz böyle bir sistemin ilk defa bizzat İbn Sînâ tarafından ortaya konduğunu söyleyemeyiz. Çünkü ondan önce Ebû Mansûr Muvaffak b. Ali el-Herevî, basit ilaçlarla ilgili Farsça bir eser telif etmiş [51] ve bu eserdeki konuları alfabe sırasına göre ele alıp işlemiştir. [52] Birçok araştırmacı, Herevî'nin eserini (yukarıda belirtildiği üzere, İbn Sînâ'nın hocalarından el-Kumrî'nin de hizmetinde bulunduğu) Sâmânî Emiri Mansûr b. Nûh'a (961-976) [53] ithafen kaleme aldığı kanaatinde. Buradan hareketle, Herevî'nin de Buhara bilim câmiyasıyla irtibat halinde olduğunu söylemek mümkündür.

Değerlendirme ve Sonuç

Sonuç olarak İbn Sînâ döneminde Orta Asya'da, özellikle Buhara ve Semerkant'ta seçkin hekim-âlimler yaşamış ve faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu hekimler arasında geleceğin büyük ansiklopedist âliminin (İbn Sînâ) bizzat hocalığını üstlenenler de olmuştur. Bununla birlikte, onların bilime sundukları üstün hizmet ve katkılar, sadece genç İbn Sînâ'ya Tıp ve diğer bilimlerle ilgili ders vermiş olmalarıyla asla sınırlandırılmaz; zira bu alanlara çok daha derin bir biçimde nüfuz etmişlerdir. Buna ek olarak, İbn Sînâ'nın "*el-Kânun fi't-Tıbb*" kitabında işlediği konuları tasnif ederken daha çok yukarıda adları geçen Orta Asya âlimlerini (Râzî, Mecûsî vd.) örnek alması da tesâdüfî bir olay değildir.

NOTLAR

[1] Bu eserlerin sayısı 31 kadardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Убайдулла Исраилович Каримов, "О медицинском наследии Ибн Сины", **Абу Али ибн Сина: К 1000-летию со дня рождения** içinde, Издательство "ФАН" Узбекской ССР, Ташкент, 1980, ss. 122-149.

[2] ابن أبي أصيبعة، عيون الأنباء في طبقات الأطباء، مصر، ١٨٨٢، ج ٢، ص ٣-٢.

(bundan sonra *İbn Ebû Usaybia* olarak gösterilecektir)

[3] George Sarton, **Introduction to the History of Science**, Vol. I, Baltimore, 1927, p. 258.

[4] İbn Ebû Usaybia, Cilt II, ss. 46-47.

- Yazarın burada bahsettiği eser, ülkemizde de tıpkıbasım olarak yayımlanmıştır. Bkz.: Pedanius Dioscorides, **Kitâbü'l-Haşâiş fi't-Tıbb: De Materia Medica**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2013 (ç.n.).
- [5] Dioscorides ve eserinin Türk-İslâm Tıbbı üzerindeki etkileriyle ilgili geniş bilgi için bkz.: Adnan Ataç, Rifat Vedat Yıldırım, “Osmanlı Hekimleri ve Dioskorides’in ‘De Materia Medica’sı”, **OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi**, Sayı 15, Ankara, 2004, ss. 257-269 (ç.n.).
- [6] Абу Райхан Бируни, **Фармакогнозия в медицине**, Избранные произведения, Т. IV, Исследование, перевод, примечания и указатели У. И. Каримова, Издательство “ФАН” Узбекской ССР, Ташкент, 1973, с. 67, 139.
- [7] La “Materia medica” de Dioscorides, transmission medievale y renacentista por Cesar E. Dubler y Elias Teres, Vol. II, Tetuan y Barcelona, 1952-1957.
- [8] Абу Райхан Бируни, **a.g.e.**, s. 67, 116.
- [9] Абу Райхан Бируни, **a.g.e.**, s. 140.
- [10] Görünen şu ki, Bîrûnî ve İbn Sînâ'nın döneminde Endülüslü âlimler tarafından yazılan eserler, Doğu'daki hilafete ait eyaletlerde henüz yaygın olarak bilinmiyordu. Bîrûnî'nin “*el-Âsârü'l-Bâkiye*”de, İbn Sînâ'nın ise “*el-Kânûn fi't-Tıbb*”da söz konusu tahkik metnine atıfta bulunmamış olmaları da bununla açıklanabilir.
- [11] Абу Райхан Бируни, **Хронология**, Избранные произведения, перевод и примечания М. А. Салье, Издательство Академии наук Узбекской ССР, Ташкент, 1957, с. 100.
- [12] Geniş bilgi için 2 numaralı dipnotta belirtilen kaynağa bakınız.
- [13] Абу Райхан Бируни, **Фармакогнозия в медицине**, с. 68; Mahmoud M. Sadek, “Notes on the Introduction and Colophon of the Leiden Manuscript of Dioscorides ‘De Materia Medica’”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 10, № 3, Cambridge, August 1979, p. 345. Mahmoud M. Sadek'in bu çalışmasına aşağıdaki ilişimden ulaşılabilir: <http://www.jstor.org/stable/162143>, erişim tarihi: 15.09.2016 (ç.n.).
- [14] كتاب تنمية صوان الحكمة علي بن أبي قاسم زيد البيهقي، لاهور، ۱۳۵۱، ص ۲۲.
- [15] İbn Ebû Usaybia, Cilt I, s. 240.
- [16] ذبيح الله صفا، تاريخ علوم در تمدن اسلامي، جلد اول، ۱۳۳۶، ص ۲۰۵-۲۰۴.
- [17] У. И. Каримов, **a.g.e.**, с. 133, № 19. Yazar burada, İbn Sînâ'nın hekim, filozof ve Hıristiyan ilahiyatçısı İbnü't-Tayyib'e karşı yazmış olduğu “*Risâle fi'r-Redd ile 'Ş-Şeyh Ebi'l-Ferec İbni't-Tayyib fi't-Tıbb*” adlı eseri kastetmektedir. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Mahmut Kaya, “İbnü't-Tayyib, Ebü'l-Ferec”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XXI, İstanbul, 2000, s. 230; Ömer Mahir Alper, **İbn Sînâ**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s. 37; Ömer Mahir Alper, “İbn Sînâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XX, İstanbul, 1999, s. 343 (ç.n.).
- [18] Fuat Sezgin, **Geschichte des Arabischen Schrifttums**, Bd. III, Leiden, 1970, p. 315.
- [19] *Kolofon* sözcüğü, Türk Dil Kurumunca yayımlanan Büyük Türkçe Sözlükte “Yazmaların ya da ilk basmaların sonunda yer alan ve yazar, kitap adı, kitap yazarı ya da basarı, basım yeri gibi bilgilerin verildiği bölüm” şeklinde açıklanmaktadır. Bununla birlikte, İslâm literatüründe bu sözcüğün yerine “ketebehû”, “istinsah kaydı”, “ketebe kaydı”, “ferâğ”, “ferâğ kaydı” gibi ifadelerin kullanıldığını belirtmekte yarar vardır. Konuyla ilgili geniş bilgi için

bkz.: Orhan Bilgin, “Ferâğ Kaydı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XII, İstanbul, 1995, ss. 354-356 (ç.n.).

[20] Mahmoud M. Sadek, Op. cit., pp. 345-354.

[21] Ebû Ali es-Simcûrî hakkında bilgi için bkz.: B. B. Бартольд, **Сочинения**, Т. VII, Издательство “Наука”, Москва, 1971, с. 477.

[22] Bu nüshanın ferâğ kaydında Nâtilî'nin ismi Ebû Abdullah en-Nâtilî olarak geçmektedir.

[23] İbn Ebû Usaybia (II, ss. 46-47), kitabın tamamının İstefan b. Basil tarafından tercüme edildiğini, Huneyn b. İshak'ın ise bu tercüme tahkik ettiğini belirtmektedir.

[24] Mahmoud M. Sadek, Op. cit., p. 352, 354.

[25] İbn Ebû Usaybia, Cilt I, s. 327.

[26] نام دانشوران ناصری، جلد اول، تهران، ۱۲۹۶، ص ۳۸۰.

(bundan sonra *Nâme-i Dânişverân-i Nâsirî* şeklinde gösterilecektir)

[27] İbn Ebû Usaybia, Cilt I, s. 327.

[28] Fuat Sezgin, Op. cit., p. 319.

[29] Bazı müellifler, Kumrî'nin eserinde Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriya er-Râzî'den sık sık alıntı yaptığına dayanarak (onlara göre Râzî de “*el-Hâvî*” adlı eserinde Kumrî'nin “*İlelü'l-İlel*” eserine atıfta bulunmaktadır) onları muâsır âlimler olarak görüyorlar (*Nâme-i Dânişverân-i Nâsirî*, Cilt I, s. 381).

محمود نجم آبادی، تاریخ طب در ایران پس از اسلام، تهران، ۱۳۵۳، ص ۶۵۴.

(bundan sonra *Necmâbâdî* şeklinde gösterilecektir)

Kanaatimizce, Kumrî ve Râzî'nin birbirinin çağdaşı olma ihtimali çok düşüktür. Çünkü Kumrî, Râzî'nin ölümünden aşağı yukarı 75 yıl sonra ölmüştür. İlaveten, Râzî'nin “*el-Hâvî*”yi yazdığı sırada Kumrî'nin ünlü bir hekim ve önemli bir eser müellifi olduğuna ihtimal vermiyoruz.

[30] Geleneksel Osmanlı Hekimliğinin son temsilcilerinden biri kabul edilen Gevrekzâde Hasan Efendi, Ebû Mansûr Hasan b. Nüh el-Kumrî'nin Sâmânî Hükümdarı II. Mansûr için yazdığı “*Kitâbü'l-Gunâ ve'l-Münâ*” adlı dâhilî ve ateşli hastalıklara dair eseri “*Dürre Mensûriyye fî Tercemeti'l-Mansûriyye*” adıyla Türkçeye tercüme etmiştir. Bkz.: Nil Sarı, “Tıp”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XLI, İstanbul, 2012, s. 109. Müellif, başlık koymadığı bu eserin adını içeride kenar notu olarak vermektedir. Dâhilî, hâricî ve ateşli hastalıklar olmak üzere üç kısımdan meydana gelen eser, Ebû Mansûr Hasan el-Kumrî'nin “*Gunâ ve Münâ*” adlı kitabının tercümesidir. Eserin müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bkz.: Recep Uslu, “Hasan Efendi, Gevrekzâde”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XVI, İstanbul, 1997, s. 317. Ayrıca, bu eser Milli Kütüphanede Mf1994 C 52/000506543 kayıt numarasıyla kitap ve mikrofilm olarak bulunmaktadır. Yayın tarihi 1956 yılı olup kullanımı özel izne tâbidir (ç.n.).

[31] Fuat Sezgin, Op. cit., p. 319. “*Nâme-i Dânişverân-i Nâsirî*”de aşağıdaki eserler Kumrî'ye isnat edilmektedir:

کتاب الغناء و المناء، کتاب علل العلل، مجموعة کبیر در ادویه، معالجات منصوری، مقاله در بحران، رساله در علاج امراض، رساله در حمیات دائره، مقاله در مرض استسقاء.

[32] Burada, Rusya'nın kültürel merkezi olarak kabul edilen Sankt Peterburg (St. Petersburg)

- şehri kastedilmektedir. Şehir 1914-1924 yılları arasında Petrograd, Sovyetler Birliği döneminde (1924-1991) ise Leningrad adlandırılmıştır (ç.n.).
- [33] Kaynaklarda ilaçların basit (*el-edviyetü'l-müfred*) ve birleşik (*el-edviyetü'l-mürekkebe*) olmak üzere iki ana bölüme ayrıldığı görülür. Basit ilaçlar, modern eczacılıkta “drog” denilen bir tek maddeden ibaret olup aynı zamanda birleşik ilaçların ham maddesini teşkil ederler. Önceleri yalnız bitkisel ve kimyasal kökenli olan basit ilaçlara sonradan hayvansal droglar da eklenmiştir. Birleşik ilaçlar ise yapısında birden fazla basit ilaç bulunan maddelerdir ve tedavi açısından birçok etkiye sahip oldukları için kullanım alanları çok daha geniştir. Ortaçağın Müslüman eczacıları ilaç şekilleri, ilaç yapımında kullanılan aletler ve uygulanan yöntemlerle ilgili buluşları sayesinde eczacılık sanatının gelişmesine önemli katkıda bulunmalarından başka ilaçlar ve bunların tedavideki etkileri üzerine kitap yazmak suretiyle de Doğu droglarının ve ilaç hazırlama tekniklerinin Avrupa ülkelerinde tanınmasına imkân sağlamışlardır. Bkz.: Turhan Baytop, “Eczacılık”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: X, İstanbul, 1994, ss. 386-388 (ç.n.).
- [34] Müellif kitabın sonunda, ona birleşik ilaçlarla ilgili bir bölüm ilave etmediğini özellikle belirtmekte, nedenini ise bu ilaçların her yerde bulunabileceği, üstelik onlara nâdiren ihtiyaç duyulduğu şeklinde açıklamaktadır.
- [35] İbn Sînâ da “*el-Kânun fi'l-Tıbb*”da hem antik çağ hem de kendi dönemine yakın seleflerinden birçok müellifin ismini zikrediyor. Fakat o, bunu nâdiren yapıyor. Bundan dolayı İbn Sînâ'nın neleri diğer müelliflerden alıntıladığını ve neleri kendi gözlemlerine dayanarak yazdığını her zaman kesin olarak tespit etmek mümkün olmuyor. Biz burada, bu konuyla ilgili bir örnek vermekle yetiniyoruz. Şöyle ki, Tıp tarihçileri şu hususu özellikle vurguluyorlar: İbn Sînâ “*el-Kânun fi'l-Tıbb*”da (Кн. I, с. 236; Кн. III, Т. 2, с. 86) vücutta su toplanmasının farklı türlerinin darbe (vurma) yöntemiyle teşhisine dair bilgiler vermektedir; bu da onun hastalıkları teşhiste perküsyon metodunu uyguladığını gösteriyor. Bununla birlikte, hastalıkların teşhisine ilgili tüm ders kitaplarında bu metod, öncelikli olarak, 1761 yılında perküsyon yöntemini ileri süren Viyanalı hekim Josef Leopold Auenbrugger'e (1722-1809) atfedilir (Б. Д. Петров, **Ибн Сина - творец “Канона”**, Абу Али ибн Сина, **Канон врачебной науки**, Кн. I, Ташкент, 1954, с. XXXVI, 467, прим. к с. 238; В. К. Джумаев, указ. соч., с. 161). Meğer hem Kumrî (Özbekistan Bilimler Akademisi Şark Araştırmaları Enstitüsü, demirbaş № 5708, varak 74b) hem de onun çağdaşı Ali b. Abbas el-Mecûsî (ö. 994; “*Kâmilü's-Sînâ'ati'l-Tıbbiyye*”, I. Bölüm, s. 374), eserlerinde vücutta su toplanmasının farklı türlerinin perküsyon metoduyla teşhisi konusunda neredeyse aynı ifadeleri kullanmışlardır.
- İranlı Tıp âlimi el-Mecûsî ve adı geçen eseri hakkında geniş bilgi için bkz.: Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ali b. Abbas el-Mecûsî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul, 1989, ss. 379-380 (ç.n.).
- [36] Burada, ahlât-ı erbaa ifadesiyle Antikçağ ve Ortaçağda insanın biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkilediği kabul edilen dört temel sıvı madde kastedilmektedir. Geniş bilgi için bkz.: Ayşegül Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul, 1989, s. 24 (ç.n.).
- [37] Aşağıdaki kaynak bu durumu açıklar mahiyettedir:
- Dimitri Gutas, “İbn Sînâ Devrinde Tıp Teorisi ve Bilimsel Metot”, Çev. M. Cüneyt Kaya, **İbn Sînâ'nın Mirası** içinde, Klasik Yayınları, genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul, 2010, ss. 229-

245 (ç.n.).

- [38] Eserin elyazması nüshası, Özbekistan Bilimler Akademisi Şark Araştırmaları Enstitüsü, demirbaş № 5708, varak 150b.
- [39] Абу Али ибн Сина, **Канон врачебной науки**, Кн. I, Ташкент, 1954, сс. 240-262. Eserin ilgili bölümünün Türkçe tercümesi için bkz.: İbn-i Sînâ, **el-Kânûn fi't-Tıbb**, Çev. Esin Kâhya, I. Kitap, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 5. Baskı, Ankara, 2017, ss. 225-248 (ç.n.).
- [40] У. И. Каримов, a.g.e., с. 142, № 30.
- [41] Fuat Sezgin, Op. cit., p. 319.
- [42] فهرست المخطوطات المصورة، الجزء الثالث، القسم الثاني، القاهرة، ١٩٥٩، ص ٥٧، شماره ٦٩.
- [43] Makalenin Rusça metninde *фармакопея* (pharmacopoeia) sözcüğü kullanılmaktadır. Biz bu sözcüğü *akrâbâzîn* (Türk-İslâm Tıbbında ilaç formüllerini içeren el kitaplarının genel adı, kodeks) olarak tercüme etmenin daha isabetli olacağını düşündük. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz.: Turhan Baytop, “Akrâbâzîn”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul, 1989, ss. 287-288 (ç.n.).
- [44] Собрание восточных рукописей **АН Узбекской ССР** (Özbekistan Bilimler Akademisi Şark Yazmaları Mecmûası), T. VI, Ташкент, 1963, с. 159, № 4363. Bu kaynaktaki, “*Hallü'l-Esâme*”nin Kumrî'nin eserinin tercümesi olduğu belirtilmemiştir. Tercüme edilen bu eser, yanlış bir şekilde, hekim ve araştırmacıların eserlerinden, keza Ebû Mansûr el-Kumrî'nin çalışmasından elde edilmiş derleme bir Tıp kitabı olarak nitelendirilmiştir. Bu arada, bu eserin Leningrad'da da bir elyazması nüshası bulunmaktadır. Bkz.: **Персидские и Таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР** (Краткий алфавитный каталог), Ч. I, Москва, 1964, с. 164, № 1107.
- [45] Arapça orijinal nüshada 10 bölüm yer almaktadır. Farsça tercüme metnine ise VIII. bölümden sonra “Yunan Dilinde Mürekkep İlaç İsimlerinin İzahı” (varak 20b-23b) başlığını taşıyan bir bölüm ilave edilmiştir. Bu açıklamalar, Muhammed b. Behram el-Kalânîsi es-Semerkindî'nin (ö. 590/1194) “*Akrâbâzinü'l-Kalânîsi*” adlı eserinden alınmıştır.
- [46] Örneğin, İbn Sînâ, “*el-Kânun fi't-Tıbb*”da sık sık muhtelif hastalara hamam (*âbzan*) yapmalarını/yaptırılmasını tavsiye ediyor. Üstelik, bazı durumlarda, ne olduğu tam olarak anlaşılabilen kuru hamamdan bahsediyor. Kumrî ise bunun nasıl yapıldığını sözlüğünün son bölümünde oldukça ayrıntılı bir biçimde tasvir ediyor.
- [47] Bu şahsın Ebû'l-Kâsım Tâhîr b. Muhammed b. İbrahim Mekânefî er-Râzî olduğu düşünülmektedir. Geniş bilgi için bkz.: Tahsin Yazıcı, “Ehaveynî-i Buhârî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: X, İstanbul, 1994, s. 497 (ç.n.).
- [48] هدايه المتعلمين في الطب، تاليف ابو بكر ربيع بن احمد الاخواني البخاري باهتمام دكتور جلال متيني، مشهد، ١٣٤٤.
- (kitap 918 sayfadan oluşmaktadır)
- [49] Ehaveynî ve “*Hidâyetü'l-Müte'allimîn fi't-Tıbb*” adlı eseriyle (eserin elyazması nüshaları, kaynakları, dil ve üslûbu, özellikleri, içeriği vs.) ilgili geniş bilgi için bkz.: Nimet Yıldırım, “Ebubekir Ehaveyn-i Buhârî ve Hidâyetü'l-Müte'allimîn”, **Doğu Esintileri (İranoloji, Fars Dil ve Edebiyat Araştırmaları) Dergisi**, Sayı 1, 2014/3, Erzurum, 2014, ss. 121-144; Tahsin Yazıcı, a.g.e., s. 497 (ç.n.).
- [50] Bilim tarihinde maddeleri ilk defa bu şekilde tasnif eden kişi, Ebû Bekir Muhammed b. Zeke-

riya er-Râzî'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Убайдулла Исраилович Каримов, **Неизвестное сочинение ар-Рази “Книга тайны тайн”**, Издательство Академии наук Узбекской ССР, Ташкент, 1957, с. 60.

- [51] Burada, Herevî'nin “*Kitâbü'l-Ebniye ‘an Hakâ'iki'l-Edviye*” adlı eseri kastedilmektedir. Müellif ve eseriyle ilgili geniş bilgi için bkz.: Ali Haydar Bayat, “Ebû Mansûr el-Herevî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: X, İstanbul, 1994, ss. 180-181 (ç.n.).
- [52] Die Pharmakologischen Grundsätze (**Liber fundamentorum pharmacologiae**) des Abu Mansur Muwaffak bin Ali Harawi, Übersetzt von Abdul-Chalig Achundow, Halle, 1893.
- [53] Necmâbâdî, s. 634.

KAYNAKÇA*

* Makalenin Rusça aslında kaynakları belirten bir bölüm bulunmamaktadır. Bundan hareketle, hem orijinal metinde bulunan hem de Türkçeye tercüme sırasında kullanılan eserlerle ilgili KAYNAKÇA tarafımızca oluşturulmuştur (ç.n.).

Rusça Kaynaklar

БАРТОЛЬД, Василий Владимирович (1971), *Сочинения*, Т. VII, Москва, Издательство “Наука”.

“BARTHOLD, Vasili Vladimiroviç (1971), *Soçineniya*, Cilt: VII, Moskova, Nauka Yayınları”.

БИРУНИ, Абу Райхан (1973), *Фармакогнозия в медицине*, Избранные произведения, Т. IV, Исследование, перевод, примечания и указатели У. И. Каримова, Ташкент, Издательство “ФАН” Узбекской ССР.

“BÎRÛNÎ, Ebu Reyhan (1973), *Farmakognoziya v meditsine*, İzbranniye proizvedeniya, Cilt: IV, İssledovanie, perevod, primeçaniya i ukazateli U. İ. Kerimova, Taşkent, Özbekistan SSC “FAN” Yayınları”.

----- (1957), *Хронология*, Избранные произведения, перевод и примечания М. А. Салье, Ташкент, Издательство Академии наук Узбекской ССР.

“----- (1957), *Kronologiya*, İzbranniye proizvedeniya, perevod i primeçaniya M. A. Salye, Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi Yayınları”.

ИБН СИНА, Абу Али (1954), *Канон врачебной науки*, Т. I-V, Ташкент, Издательство “ФАН” Узбекской ССР.

“İBN SÎNÂ, Ebû Ali (1954), *Kanon vıraçebnoy nauki*, Cilt: I-V, Taşkent, Özbekistan SSC “FAN” Yayınları”.

КАРИМОВ, Убайдулла Исраилович (1957), *Неизвестное сочинение ар-Рази “Книга тайны тайн”*, Ташкент, Издательство Академии наук Узбекской ССР.

“KERİMOV, Übeydullah İsrailoviç (1957), *Neizvestnoye soçinenie ar-Razi “Kniga taynu tayn”*, Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi Yayınları”.

----- (1980), “О медицинском наследии Ибн Сины”, *Абу Али ибн Сина: К 1000-летию со дня рождения* içinde, Ташкент, Издательство “ФАН” Узбекской ССР, сс. 122-149.

“----- (1980), “O meditsinskom nasledii İbn Sini”, *Ebû Ali ibn Sînâ: K 1000-letiyu so dnya*

rojdeniya, Taşkent, Özbekistan SSC “FAN” Yayınları, ss. 122-149”.

Персидские и Таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР (1964), (Краткий алфавитный каталог), Ч. I, Москва.

“Persidskiye i Tadjikskije rukopisi İnstituta narodov Azii AN SSSR (1964), (Kratkiy alfavitniy katalog), Cilt: I, Moskova”.

ПЕТРОВ, Борис Дмитриевич (1954), “Ибн Сина - творец Канона”, Абу Али ибн Сина, *Канон врачебной науки*, Кн. I, Ташкент, с. XXXVI, 467, прим. к с. 238.

“PETROV, Boris Dmitriyevič (1954), “İbn Sînâ – tvorets Kanona”, Ebû Ali ibn Sînâ, *Канон врачебной науки*, I. Kitap, Taşkent, s. XXXVI, 467, 238 numaralı dipnota dair not”.

Собрание восточных рукописей АН Узбекской ССР (1963), Т. VI, Ташкент.

“Sobranie vostochnih rukopisey AN SSR (1963), Cilt: VI, Taşkent”.

Türkçe Kaynaklar

ALPER, Ömer Mahir (2010), *İbn Sînâ*, İstanbul, İSAM Yayınları.

----- (1999), “İbn Sînâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XX, İstanbul, ss. 337-345.

ATAÇ, Adnan; YILDIRIM, Rifat Vedat (2004), “Osmanlı Hekimleri ve Dioskorides’in ‘De Materia Medica’sı”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi) Dergisi*, Sayı 15, Ankara, ss. 257-269.

BAYAT, Ali Haydar (1994), “Ebû Mansûr el-Herevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: X, İstanbul, ss. 180-181.

BAYTOP, Turhan (1989), “Akrâbâzîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: II, İstanbul, ss. 287-288.

----- (1994), “Eczacılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: X, İstanbul, ss. 386-388.

BİLGİN, Orhan (1995), “Ferâğ Kaydı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XII, İstanbul, ss. 354-356.

ERDEMİR, Demirhan Aşegül (1989), “Ahlât-ı Erbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: II, İstanbul, s. 24.

----- (1989), “Ali b. Abbas el-Mecûsî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: II, İstanbul, ss. 379-380.

GUTAS, Dimitri (2010), “İbn Sînâ Devrinde Tıp Teorisi ve Bilimsel Metot”, Çev. M. Cüneyt Kaya, genişletilmiş 2. Baskı, *İbn Sînâ'nın Mirası* içinde, İstanbul, Klasik Yayınları, ss. 229-245.

İBN SÎNÂ, Ebû Ali (2017), *el-Kânûn fi't-Tıbb*, Çev. Esin Kâhya, 5. Baskı, I. Kitap, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

KAYA, Mahmut (2000), “İbnü't-Tayyib, Ebü'l-Ferec”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXI, İstanbul, s. 230.

SARI, Nil (2012), “Tıp”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XLI, İstanbul, ss. 101-111.

USLU, Recep (1997), “Hasan Efendi, Gevrekzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XVI, İstanbul, ss. 316-318.

- YAZICI, Tahsin (1994), "Ehaveynî-i Buhârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: X, İstanbul, s. 497.
- YILDIRIM, Nimet (2014), "Ebubekir Ehaveynî-i Buhârî ve Hidâyetü'l-Müteallimîn", *Doğu Esin-tileri (İranoloji, Fars Dil ve Edebiyat Araştırmaları) Dergisi*, Sayı 1, 2014/3, Erzurum, ss. 121-144.

Arapça-Farsça Kaynaklar

- ابن أبي أصيبعة، عيون الأنباء في طبقات الأطباء، مصر، ١٨٨٢.
- İBN EBÛ USAYBİA (1882), *'Uyûnu'l-Enbâ fî Tabakâti'l-Etubbâ*, Mısır.
- فهرست المخطوطات المصورة، الجزء الثالث، القسم الثاني، القاهرة، ١٩٥٩.
- Fihristü'l-Mahtûtâtî'l-Musavvere* (1959), Cilt: III, 2. Kısım, Kâhire.
- کتاب تنمة صوان الحكمة علي بن أبي قاسم زيد البيهقي، لاهور، ١٣٥١.
- BEYHAKÎ, Ali b. Ebî Kâsım Zeyd (1351), *Kitâbü Tetimmeti Sivânî'l-Hikme*, Lahor.
- ذبيح الله صفا، تاريخ علوم در تمدن اسلامی، جلد اول، ١٣٣٦.
- ZEBÎHULLAH, Safâ (1336), *Târih-e 'Ulûm der Temeddün-e Eslâmî*, Cilt: I.
- محمود نجم آبادی، تاریخ طب در ایران پس از اسلام، تهران، ١٣٥٣.
- NECMÂBÂDÎ, Mahmud (1353), *Târih-e Tıbb der Erân pes ez Eslâm*, Tahrân.
- نامه دانشوران ناصری، جلد اول، تهران، ١٢٩٦.
- Nâme-i Dânişverân-i Nâsiri* (1296), Cilt: I, Tahrân.
- هدایه المتعلمین فی الطب، تالیف ابو بکر ربیع بن احمد الاخوینی البخاری باهتمام دكتور جلال متینی، مشهد، ١٣٤٤.
- EHAVEYNÎ, Ebû Bekir Rebî' b. Ahmed el-Buhârî (1344), *Hidâyetü'l-Müte'allimîn fî'l-Tıbb*, Haz. Celâl Metînî, Meşhed.
- DİOSCORİDES, Pedanius (2013), *De Materia Medica/Kitâbü'l-Haşâiş fî'l-Tıbb*, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

İspanyolca, İngilizce ve Almanca Kaynaklar

- DUBLER, Cesar E.; SADABA, Elias Teres (1952-1957), *La "Materia medica" de Dioscorides, transmission medieval y renacentista*, Vol. II, Barcelona.
- HARAWÎ, Abu Mansur Muwaffak bin Ali (1893), *Die Pharmakologischen Grundsätze (Liber fundamentorum pharmacologiae)*, Übersetzt von Abdul-Chalig Achundow, Halle.
- SADEK, Mahmoud M. (1979), "Notes on the Introduction and Colophon of the Leiden Manuscript of Dioscorides 'De Materia Medica'", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 10, № 3, August 1979, Cambridge, pp. 345-354.
- SARTON, George (1927), *Introduction to the History of Science*, Vol. I, Baltimore.
- SEZGİN, Fuat (1970), *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Bd. III, Leiden.